

UNIVERSITATEA “ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI

FACULTATEA DE ISTORIE

Învățământ la distanță

CURS SPECIAL DE ISTORIE MODERNĂ A ROMÂNILOR
ELITA ROMÂNEASCĂ DIN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN
PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Autor și Titular:

Conf.univ.dr. Nelu-Cristian PLOSCARU

ANUL III

SEMESTRUL I

2016-2017

ISSN 1221-9363

C U P R I N S

I. Elită socială, elită politică, elită culturală. Noțiuni introductive / 5

1. Problema elitelor și importanța sa istorică / 5

2. Elitele moderne în Europa. Particularități ale cazului românesc / 5

II. Boierimea din Principate până la jumătatea secolului al XIX-lea. Structură și mutații sociale / 9

1. Criteriile ierarhiei boierești. Stăpânirea de sate / 9

2. Criteriile ierarhiei boierești. Dregătoria / 10

3. Criteriile ierarhiei boierești. Tradiția de familie / 11

III. Boierimea din Principate până la Unire (1859). Idei și moravuri politice / 13

1. Cadru general. Funcția politică a boierimii în stat / 13

2. Grupuri politice boierești. „Taraful” și „frăția” / 16

IV. Boierimea din Principate până la jumătatea secolului al XIX-lea.

Orizont cultural / 20

Bibliografie / 23

I. Elită socială, elită politică, elită culturală. Noțiuni introductive.

1. Problema elitelor și importanța sa istorică

Istoria românilor în secolul al XIX-lea este o istorie a tranziției la modernitate, marcată de constituirea statului național și integrarea în ritmurile civilizației europene a timpului. Privită din perspectiva structurării instituțiilor și a vieții publice moderne, a modernizării social-economice sau a constituirii unei culturi naționale de model european, această istorie gravitează în jurul elitelor românești, care au trecut, la rândul lor, printr-un amplu proces de schimbare internă, motiv pentru care o istorie a constituirii elitei moderne poate conferi un plus de personalitate și o înțelegere adecvată asupra societății românești în veacul al XIX-lea. Din acest punct de vedere, cazul românesc conține câteva interesante particularități, comparativ cu elita modernă occidentală sau cu elitele din Europa răsăriteană.

2. Elitele moderne în Europa. Particularități ale cazului românesc.

În Europa Occidentală, elita modernă s-a constituit în urma unui proces destul de îndelungat, în cursul secolelor XVII-XVIII, pe baza unei simbioze între aristocrația de „sânge”, provenind din nobilimea medievală, și elementele ridicate prin avere, funcții sau competențe culturale deosebite. În fiecare din ipostazele posibile (politică, socială sau culturală) ale configurării elitei moderne, aristocrația s-a întâlnit cu noile grupuri în ascensiune, provenind în principal din mediul urban. Stabilind cu acestea relații complexe, pendulând între coabitare și confruntare, ea însăși s-a transformat într-un nou tip de elită, specific modernității. În Franța, Anglia sau la curțile principilor germani, elita politică aduna la un loc nobili cu genealogii ilustre, blazoane și moravuri aristocratice, alături de înalți funcționari, bancheri și mari negustori provenind din categoriile nenobiliare ale societății.

Dacă Revoluția franceză reprezintă, dintr-un punct de vedere, cel mai cunoscut exemplu al confruntării dintre nobilime și „starea a III-a” (sau „burghezie”), perioada anterioară acesteia arată faptul că ciocnirea revoluționară nu s-a produs între două elite distincte, una nobiliară și cealaltă „burgheză”, ci în interiorul unei singure elite, constituită sub Vechiul Regim. Principalii miniștri ai lui Ludovic al XIV-lea erau de

condiție socială modestă, dar aveau o mare influență politică, iar în secolul al XVIII-lea, Law sau Trugot, specialiști în finanțe, dar fără origine socială înaltă, au ajuns în fruntea finanțelor statului, propulsați de susținerea unei părți consistente a marii nobilimi de la Curtea franceză. Frondele nobiliare din secolul al XVII-lea s-au bucurat de sprijinul unei părți din elita de funcții, numită de „robă”, care nu avea descendență nobiliară, la fel cum elita militară a Franței, de componență nobiliară, și burghezia comercială au susținut în egală măsură politica numită colonială a statului, în „războiul de șapte ani”, sau alianța cu insurgenții americani, ridicați împotriva stăpânirii britanice. Cele două componente ale elitei franceze (aristocrația de „sânge” și nobilimea de „robă”) sau britanice (*lords* și *gentry*) împărtășeau numeroase elemente comune în ceea ce privește ideile politice, modul de viață, manierele și normele sociale ori preferințele culturale. În pofida existenței unei competiții, reflectând interese și concepții specifice, nobilimea și „burghezia”, înnobilită prin funcții și titluri, formau în secolul al XVIII-lea o elită relativ omogenă, care a avut un rol covârșitor în procesul modernizării din Occident.

În schimb, în teritoriile balcanice intrate sub stăpânire otomană, elitele tradiționale locale au dispărut, datorită regimului ocupației otomane și faptului că numai musulmanii aveau drept de proprietate asupra pământului. În Principatele Române, boierimea a supraviețuit dominației otomane și a reprezentat unica elită a societății, în toate ipostazele sale posibile (socială, politică sau culturală). Datorită absenței unor criterii precise, recunoscute și reglementate de stat, privind apartenența la boierime, elita tradițională din Principate, boierimea de „neam” a putut integra cu ușurință în structurile sale de familie persoanele îmbogățite sau influente politic și a reușit să evite constituirea unei structuri concurente puternice, cu veleități „burgheze”, legată în primul rând de funcții și averea în bani. Strategiile matrimoniale și stăpânirea asupra pământului au permis boierimii pământene să-și conserve supremația în stat și în societate, cu toate că ea s-a confruntat cu tendința domniei fanariote de a birocratiza aparatul de stat, înmulțind numărul funcțiilor (dregătoriilor), și de a slăbi autoritatea locală a boierimii pământene. În contextul tranziției la modernitate, boierimea pământeană a jucat rolul esențial, aproape exclusiv, în constituirea unei elite politice și sociale moderne.

Boierimea ca elită politică. La nivel politic, boierimea pământeană și-a menținut controlul asupra dregătoriilor mari, care confereau o anumită influență politică, și a promovat constant proiecte de reformă a instituțiilor, care, chiar dacă nu erau cu totul „înnoitoare”, i-au modificat treptat concepția despre rolul său ca elită politică. Organizarea instituțiilor după principii raționaliste și de eficiență, inspirate de modelul european (administrație și justiție), și utilizarea cuvântului, a discursului și textului, ca element inovator și esențial al politicii au permis boierimii să evolueze spre o elită politică de tip nou, constituită în grupuri care aveau la un patrimoniu comun de idei și încercau să le promoveze prin accesarea la guvernare. Moravurile politice tradiționale nu au dispărut cu totul, dar și-au făcut loc noi obiceiuri și practici politice, un nou mod de a „face politică” la care boierimea s-a adaptat, din numeroase familii remarcându-se veritabile „dinastii” de politicieni în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Rosetti, Ghica, Catargiu, Cuza, Sturdza, Bălăceanu, Bibescu, Brătianu, Lahovari, Cantacuzino etc.)

Boierimea ca elită socială. Începutul secolului al XIX-lea a găsit boierimea pământeană în vârful piramidei sociale, poziție pe care și-a menținut-o în bună măsură în continuare, cu toate schimbările și noile provocări aduse de modernitate. Pe de o parte, principala bogăție a rămas pământul, deoarece proprietatea funciară aducea nu doar avere, ci și prestigiu, o influență reală asupra „țării profunde”, asupra lumii satului românesc. Pe de altă parte, stăpânirea satelor permitea boierilor să cunoască îndeaproape problemele concrete ale societății, acționând ca un „corp ponderator” indispensabil între locuitori și instituții, acestea din urmă fiind în mod curent echivalate de oamenii obișnuiți cu abuzul, cu nedreptatea. Protecția unui boier facilita oamenilor un acces mai ușor la instituții și funcționa ca o asigurare mentală față de teama pe care o inspira autoritatea de stat.

În secolul al XIX-lea, boierimea a izbutit să-și păstreze prestigiul social și influența asupra satelor, dar și să exploateze cu mai mult câștig pământurile, o dată cu recunoașterea, prin Regulamentul organic (1832), a dreptului deplin, modern de proprietate asupra unei părți însemnate din terenul arabil al satelor stăpânite. Reforma agrară din 1864 nu a dislocat prea mult din autoritatea și prestigiul social al marilor proprietari, cărora țărănul a continuat să le caute protecția și să arendeze mici loturi din

proprietățile lor pentru a-și asigura necesitățile existenței. Boierimea, cu toate că și-a pierdut titlurile și privilegiile în urma Convenției de la Paris (1858), și-a menținut, prin mijloace mai vechi sau mai noi, superioritatea socială. Ea controla comerțul cu grâne, exploziv după Tratatul de la Adrianopol (1829), mica industrie de profil agricol (mori, pive, fabrici de țesături și cherestea etc.) și avea acces preferențial, prin influență politică, asupra afacerilor cu statul privind infrastructura modernă (șosele, canalizare, poduri, sistematizare urbană etc.), întărindu-și, în general, resursele materiale și superioritatea socială, inclusiv în lumea urbană, aflată în relativă expansiune.

Burghezia, în plin proces de constituire în intervalul 1830-1880, a frecventat alte debușee economice pentru constituirea averii, în comerț, meșteșuguri și credit, dar a rămas oarecum dependentă de boierime, în planul afacerilor, deoarece veniturile sale depindeau de rețeaua de intermediere a economiei rurale (cărciumi, prăvălii, dughene, depozite de cereale, camătă și, în principal, arendă) și de investițiile statului în economie. Din aceste motive, ea a rămas până spre ultimul sfert al secolului al XIX-lea, o „clientelă politică” a familiilor boierești, fără sprijinul cărora nu putea avea acces la resurse, la cariera politică și nu putea concura cu succes „burghezia” de origine străină (evreii în primul rând, dar și grecii sau armenii), destul de puternică, dar privită cu destulă ostilitate de boieri, mai ales în Moldova.

Boierimea și intelectualitatea modernă. Istoria formării elitelor cultural-intelectuale moderne în Principatele române este în egală măsură istoria constituirii elitelor politice moderne, proces în care intelectualul secolului al XIX-lea se înscrie ca autor și personaj principal al istoriei politice. În secolul al XIX-lea, intelectualitatea a avut o altă conformație decât în secolul anterior, pleiada de boieri și clericii cărturari fiind înlocuită, ca „intelligenție”, de un corp de profesioniști specializați, reuniți într-un fel de colectivitate specifică. Inteligenția din Principate se definește printr-o trăsătură generică drept „*intelectualitate la prima generație*”, care nu provine din familii de intelectuali, ci de boieri. Din punct de vedere politic, organizațiile culturale, literare și științifice au apărut o dată cu intelectualii moderni, cu colectivitățile intelectuale, în Sud-Estul Europei neexistând tradiția asociațiilor, comitetelor sau altor grupuri culturale. În secolul al XIX-lea, intelectualul a devenit o prezență implicată în

problemele societății. Această implicare l-a scos de pe dimensiunile calme ale cărții, filosofiei și l-a aruncat în spațiul public.

II. Boierimea din Principate până la Unire (1859). Structură și mutații sociale.

1. Criteriile ierarhiei boierești. Stăpânirea de sate.

Proprietatea funciară a boierului (stăpânirea de sate) a reprezentat sursa constantă și cea mai sigură a averii și prestigiului său, garanția poziției și privilegiilor sale sociale, totodată o condiție obligatorie pentru accesul la funcțiile în stat. Drepturile patrimoniale deținute asupra familiilor de clăcași îi confereau boierului o influență covârșitoare în lumea satului românesc și un rol foarte mare în administrația locală, fie că deținea o dregătorie sau, pentru moment, doar un titlu de dregător. Proprietatea era indispensabilă boierului pentru a fi acceptat în rândul boierimii pământene și a rămas în tot cursul secolului al XIX-lea un element de acreditare a poziției sociale fruntașe, deoarece mentalitatea boierească, supraviețuind desființării privilegiilor și titlurilor, continua să lege proprietatea funciară de apartenența la elita socială. Conform unei mentalități specifice, marii proprietari din Vechiul Regat continuau să-i considere pe cei fără proprietăți funciare, chiar dacă aveau avere în bani și funcții înalte, drept „străini”, „venetici” și „parveniți”, un fel de „pseudo-elită”, acuzată că trăia din veniturile statului.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, domnia fanariotă a încercat să se implice direct în relațiile sociale din cadrul proprietății boierești. Așezămintele agrare ale domnilor fanarioți (Constantin Mavrocordat, Grigore Alexandru Ghica și Alexandru Moruzi) au permis statului să se amestece în relațiile sociale dintre boierul stăpân și țărani clăcași, concurând autoritatea locală a boierimii. Drept urmare, stăpânii de sate, influențați și de statutul proprietății existent în Austria sau Rusia, de interesele lor vizând comerțul cu cereale și vite, au reacționat împotriva intruziunii administrației statului, insistând să li se recunoască dreptul deplin de proprietate asupra terenurilor aferente satelor, în virtutea argumentului că aceste sate nu fuseseră dobândite prin dani și uzurpări, ci erau cumpărături făcute de strămoșii lor, dovedite cu acte.

Regulamentul organic a consfințit o soluție de compromis, agreată și de președintele plenipotențiar Pavel Kisselev, care introducea un dublu regim al proprietății pentru satele stăpânite de boieri:

1. proprietatea deplină, în sens modern pentru o treime din terenul arabil,
2. menținerea cutuma pentru restul terenului, împărțit în loturi țăranilor.

Această ambiguitate juridică a jucat un rol important în geneza „chestiunii agrare” în Principate, problemă esențială și foarte spinoasă a întregii epoci moderne. Astfel s-au născut ideea împroprietăririi țăranilor pe loturile în folosință și dezbaterile istorice privind originile proprietății funciare în Principate. În cadrul acestei dezbateri, partizanii marii proprietăți, care erau proprietari, dar și oameni politici cu o solidă pregătire juridică și istorică (Constantin Brăiloiu, Barbu Catargiu, Lascăr Catargiu, Manolache Costache–Epureanu etc.), au susținut ideea că proprietatea funciară este un act de responsabilitate socială, care justifica menținerea marii proprietăți și sistemul electoral cenzitar. În acest fel, ideea stabilității sociale era legată de marea proprietate și asigura stăpânilor de pământuri un rol important, de elită, în configurația societății și statului modern, pe o bază ideologică de factură conservatoare.

2. Criteriile ierarhiei boierești. Dregătoria.

Dregătoria corespundea unei slujbe îndeplinită de boier în serviciul domniei și asigura posesorului un rang (titlu) echivalent. După reformele lui Constantin Mavrocordat, deținerea unei dregătorii a devenit obligatorie pentru fiecare boier. La acordarea dregătoriilor mari (vel logăfăt, vel vornic, vel postelnic, vel vistiernic, vel hatman, vel spătar, vel agă, vel ban în Moldova; vel ban, vel vornic, vel logofăt, vel vistiernic, vel spătar, vel agă, vel clucer în Țara Românească), boierul era îmbrăcat cu caftan, iar pentru dregătoriile mici se înmânau titlaturii, pe lângă pitacul de boierie, două bastoane.

Dregătoria a jucat un rol semnificativ în ierarhizarea boierimii pământene, dar nu s-a putut stabili, pe baza acesteia, un *cursus honorum* ca în Occident, Austria sau Rusia, datorită absenței unei tradiții juridice în acest sens, incoerenței reglementărilor domnești și persistenței celorlalte criterii (proprietatea funciară și tradiția de familie)

care, împreună, au complicat foarte mult cutumele ierarhiei în Principate. Funcția dregătoriei în cadrul ierarhiei nobiliare a fost marcată de două tendințe:

1. statul, reprezentat de domnie, a avut tendința să impună o ierarhie precisă, după criteriul dregătoriei (Constantin Mavrocordat și Grigore III Ghica au emis hrisoave în această privință în 1741/1746 respectiv 1775, iar Scarlat Callimachi și Ion Caragea au introdus prevederi similare în *Codul Calimach*, respectiv *Leguirea Caragea*), dar nu a reușit, datorită opoziției boierimii de „neam” și menținerii obiceiului de a se schimba toți dregătorii în fiecare an.

2. marea boierime din ambele Principate a avut tendința de a-și institui un monopol asupra dregătoriilor din Divanul domnesc, numite „slujbele pământului”, iar pentru restul dregătoriilor a contestat vehement vreo calitate a acestora de a stabili ierarhia nobleții, pe motiv că reprezintă doar funcții administrative.

În pofida faptului că statul a elaborat mai multe *arhondologii* sau liste de boieri în perioada regulamentară, rolul dregătoriei a rămas destul de confuz în privința ierarhiei nobiliare până la desființarea rangurilor boierești (1858). Aceste *arhondologii* conțineau o ierarhizare a membrilor administrației statului, a funcțiilor publice, facilitând tranziția la administrația și funcționarul public modern, dar, necuprinzându-i pe boierii care nu făceau parte din administrație, destul de numeroși și aparținând unor familii prestigioase, nu pot fi socotite ierarhii nobiliare cu caracter general și obligatoriu.

3. Criteriile ierarhiei boierești. Tradiția de familie.

Tradiția de familie a avut un rol esențial pentru prestigiul și poziția socială a boierimii. Conform mentalităților epocii, boierimea din Principate se împărțea în boierime de „neam”, cuprinzând familiile a căror vechime de cel puțin trei generații era recunoscută de societate, și „ciocoime”, formată din boierii mai noi, ridicați prin achiziționarea de titluri și slujbe. Pe măsură ce numărul familiilor fanariote și „parvenite” a crescut, argumentul vechimii „în pământul țării” a câștigat în importanță, deoarece putea delimita boierimea pământeană de noii boieri ridicați de domnie și era o justificare pentru prioritatea acestora la slujbe, pentru controlul asupra instituțiilor statului în cele din urmă.

Nevoită să absoarbă numeroase elemente străine și „parvenite”, în condițiile „acaparării grecești” și a degradării statutului politic al țării, boierimea pământeană și-a dezvoltat un imaginar politic agresat. Acesta, rezumând în formule simple, stereotipe un proces istoric complex, a identificat în prezența străinului și, drept consecință, în înmulțirea familiilor boierești două din cauzele esențiale ale dependenței accentuate de Portă și degradării situației politice interne. Pe de o parte, căsătoriile și moștenirile de familie i-au integrat pe mulți din fanarioți, deseori familii întregi (Ghica-Sulgearoglu, Mavrogheni, Dimachi, Moruzi, Suțu, Manu, Bellu, Ralet etc.), în rândul boierimii pământene. Pe de altă parte, cei care nu au dorit sau nu au putut să se „împământenească” (Depasta, Aristarhi, Anagnosti, Iancoleu, Ipsilanti, etc.) au fost considerați „străini”, chiar dacă dețineau dregătorii înalte, și asupra lor s-au concentrat toate resentimentele față de „greci”. Astfel, s-a ajuns la situația paradoxală, dar conformă mentalităților epocii, după care în rândul boierimii de „neam” intrau numeroase familii grecești la origine, iar printre „greci” și „parveniți” erau plasate și familii de origine românească, mai ales cele ridicate din mediul negustorilor și arendașilor. O complicată rețea de relații sociale și stereotipuri mentale delimita boierimea de „neam” de restul deținătorilor de titluri, criteriul etnic având o relevanță secundară, deoarece era subminat de numeroase excepții.

La începutul secolului al XIX-lea, boierimea pământeană a început să arate o preocupare constantă pentru consacrarea simbolică a tradiției de familie, care putea furniza legitimitate pretențiilor sale. Dreptul „sângelui”, prin care tradiția de familie a marilor case nobiliare era contopită în tradiția istorică a statului, a devenit dominant în percepția aristocratică a epocii, în spațiul francez, german sau rusesc, în raport cu alte criterii ale nobleții din Vechiul Regim. Descendența de „sânge” a fost tot mai mult legată de genealogiile de familie, titluri, blazoane, maniere aristocratice și alte elemente de „etichetă” pentru a stabili identitatea socială și ierarhia mării nobilimi. Legăturile matrimoniale transfrontaliere între nobilimile „naționale”, în plină „explozie” în secolul al XVIII-lea, și prestigiul culturii aristocratice, de sorginte franceză și factură clasică, au influențat percepția despre sine a mării boierimi pământene și au făcut din tradiția de familie unul din criteriile cele mai importante pentru recunoașterea socială a nobleții în Principate. Câteva familii de frunte din

protipendadă și-au elaborat arbori genealogici și blazoane nobiliare (Balș, Sturdza, Catargiu, Brâncoveanu, Bălăceanu), iar altele au cerut din partea statului atestate ale vechimii lor și slujbelor practicate în folosul domniei (Racoviță, Miclescu, Vârnav, Cuza).

Pe măsură ce boierimea de „neam” a început să se considere un fel de elită națională, preocupată de originile romane ale poporului și de autonomia politică a Principatelor, înțeleasă ca un drept național, ea și-a cristalizat o concepție despre sine ca fiind un fel de *oligarhie* națională cu rol de reprezentare a statului în relațiile externe și a societății, a „obștii întregi”, în cadrul sistemului politic intern. De pe aceste poziții, ea s-a opus ierarhiilor administrative întocmite de stat în perioada regulamentară și s-a considerat pe sine drept singura boierime autentică și „națională”.

În concluzie, În Principatele române la începutul secolului al XIX-lea, boieri mari erau socotiți toți cei care, deținând ranguri de la ban în sus în Moldova și de la clucer în sus în Țara Românească, aveau dreptul să poarte barbă. Prestigiul lor se răsfrângea și asupra altor membri ai familiei, mai tineri și cu ranguri mai mici. *Protipendada* nu cuprindea întreaga mare boierime, ci „o mică bisericuță” formată din cei mai prestigioși mari boieri și descendenții lor direcți, boieri mai tineri. În Moldova, familiile Sturdza, Balș, Ghica, Cantacuzino-Pășcanu, Roset, Paladi și Catargiu au făcut parte în mod constant din *protipendadă*, iar în Țara Românească familiile Brâncoveanu, Bălăceanu, Băleanu, Văcărescu, Filipescu și Ghica. Aceste familii de frunte nu au avut monopolul rangurilor înalte, dar întinderea proprietăților funciare și prestigiul deosebit de mare pe care-l aveau creau o diferență semnificativă de statut social față de celelalte familii ale marii boierimi.

III. Boierimea din Principate până la Unire (1859). Idei și moravuri politice.

1. Cadru general. Funcția politică a boierimii în stat era în concordanță cu o tradiție care cobora până în secolul al XV-lea. Întreaga putere politică era deținută de domn, „atotstăpânitor” din „mila lui Dumnezeu”, dar era exercitată în stat prin intermediul boierimii, care fusese în secolele anterioare o elită socială feudală, elita militară și administrativă a statului. Degradarea statutului politic extern al

Principatelor, cauzată de creșterea nemăsurată și arbitrară a dominației otomane și de instituirea regimului fanariot, a diminuat foarte mult funcția militară a boierimii, dar a contribuit, prin influența sistemului administrativ otoman, dar și a celui austriac, la extinderea și complicarea administrației statului. Domnul, stăpân peste o administrație stufoasă și incoerentă ca atribuții, subminat în poziția sa de dependență față de Poartă, mereu amenințat cu mazilirea, a fost nevoit să accepte creșterea rolului boierimii în administrație. Ea a devenit în secolul al XVIII-lea o boierime de funcții, fie că boierul exercita o slujbă efectivă, fie că deținea doar un rang boieresc, o dregătorie „fictivă”.

Modelul autocratic tradițional al puterii domnești, care s-a păstrat până la Regulamentul organic, nu a avut la nivel administrativ un corespondent pe măsură. Administrația dezorganizată, suprapunerile de atribuții, raporturile ierarhice puternic personalizate din cadrul acesteia au erodat caracterul centralizat al guvernanței. Principiul tradițional al autorității și ordinii administrative, construit în jurul persoanei domnului, s-a dovedit inefficient și neadaptat la realitățile social-politice din primele decenii ale secolului al XIX-lea. Această situație de criză, accentuată de faptul că domniile erau străine și numiți de Poartă, a plasat boierimea pământeană într-o poziție avantajoasă pentru a-și asuma cu succes rolul de reprezentare politică a intereselor țării, concurând constant și deseori vehement domnia fanariotă în această privință.

„Teoria capitulațiilor”, formulată în sens politic cu prilejul Congresului rusoturc de la Focșani (1772), a oferit boierimii un program politic eficient și cu mare forță de legitimare pentru a revendica rolul de promotoare a autonomiei Principatelor, a „drepturilor și privilegiilor țării”. Ideile politice ale boierimii pământene au combinat spiritul reformelor, stimulat de necesitățile țării, de reluarea contactului cultural cu Occidentul iluminist și de exemplele austriac și rusec, cu atașamentul față de tradiția politică a Principatelor. Ea a adoptat cu prudență o serie de idei inovatoare, privind reorganizarea administrației și justiției după criterii raționaliste și de eficiență (iluminismul politic), dar a privit aceste reforme ca o „restaurare” a vechilor „drepturi și privilegii” care garantau autonomia politică a Principatelor. Memoriile și proiectele boierești de reformă, adresate Porții, Rusiei, Austriei sau Franței vizau redobândirea autonomiei pierdute, solicitată în numele „țării”, pe care boierii pretindeau că o reprezintă politic, în virtutea vechimii familiilor celor mai importante și a slujbelor

prestate constant de acestea în folosul statului. Ea a apelat treptat, pe măsura constituirii unei culturi naționale, la un limbaj de factură etno-națională, prin care se prezenta pe sine drept elita politică a națiunii, a „obștii simpatrioților”. De altfel, patriotismul boieresc era unul care concepea națiunea ca o comunitate ierarhică, în fruntea căreia se găseau cele mai de vază familii ale boierimii de „neam”, cu pretenții la domnie și funcțiile înalte în stat.

În acest fel, reformele propuse pentru reorganizarea după reguli moderne a Divanului domnesc și celorlalte divanuri administrative și judecătorești se întemeiau pe vechile „așezăminte”, pretinzând că „restaurează” o situație anterioară, din epoca în care Principatele beneficiaseră de întreaga lor autonomie, garantată de așa-numitele „capitulații” (secolul al XVII-lea). În același timp, aceste divanuri erau prezentate ca un fel de instituții „naționale”, reprezentative, care, controlate de boierimea pământeană, aveau menirea să contracareze tendințele despotice și arbitrare ale domnitorului și să apere interesele întregii „obști a simpatrioților”, ale „națiunii”. În virtutea acestei concepții politice, marea boierime și-a întărit în epoca elaborării Regulamentului organic, o percepție despre pe sine ca fiind un *corp politic* al națiunii, o elită politică reprezentativă, căreia Regulamentul organic trebuia să-i consfințească privilegiile și supremația, dar și responsabilitatea politică față de întreaga națiune.

Regulamentul organic, fără a înlătura modelul domnesc al puterii, a instituit principiile și regulile unei administrații centralizate de factură modernă. El a preluat ambiguitățile proprii administrației ruse, care a servit drept model, unde o putere autocratică, păstrând intactă legitimitatea de tip medieval, conducea țara prin intermediul unei administrații moderne, calchiind formele unor instituții publice liberale de inspirație europeană, lipsite însă de putere reală și cu atribuții confuze. Instituțiile introduse de Regulamentul organic, în primul rând Adunarea obștească și Sfatul administrativ, semănând oarecum cu un „parlament”, respectiv un „guvern”, au obișnuit boierimea, în timp și nu fără dificultăți, cu normele și practicile unei vieți politice moderne, axată pe discurs politic, proceduri și negociere. În epoca regulamentară, boierimea, care și-a conservat monopolul politic, a învățat un nou mod de a „face politică”, bazat pe o un set de idei generale, o „ideologie” și pe grupuri de boieri care împărtășeau aceleași idei, un fel de „partide” incipiente. Aceste grupuri s-

au dezvoltat înăuntru sau în afara „partidei naționale”, contribuind la geneza grupărilor și partidelor politice liberale și conservatoare de mai târziu. În momentele tensionate politic și cu semnificație națională mai mare (revoluția de la 1848 sau epoca Unirii), disputele politice, programele și dezbaterile publice, chiar dacă au urmărit uneori și obiective mai puțin naționale, cum ar fi domnia sau accesul la putere, au jucat un rol esențial în structurarea celor două curente politice (liberal și conservator) și a partidelor aferente, integrând boierimea unei vieți politice de factură modernă, bazată pe ideologii, partide, dezbateri publice și activitate parlamentară.

2. Grupuri politice boierești. „Taraful” și „frăția”. În perioada anterioară revoluției de la 1848, „taraful” a reprezentat principalul tip de grup politic boieresc, fiind numit ca atare în majoritatea scrierilor interne contemporane. Acesta era structurat ierarhic și se baza pe legături de familie și loialități specifice: patronajul *protipendadei* asupra boierimii ținutașe, asocierea pentru controlul activității administrative, a vămilor și monopolurilor statului, a epitropiilor Caselor statului, școlilor și mănăstirilor etc, practici care asigurau prestigiu și autoritate. „Taraful” aveau compoziție eterogenă și orientare politică fluctuantă, dar beneficiau de loialități puternice care erau întreținute de moravurile politice tradiționale. Aceste „taraful” reuniau două sau mai multe familii ale *protipendadei*, deseori anumite ramuri ale lor, în funcție de înrudiri, prietenii și interese, alături de boierimea locală care ținea de aceste „case” boierești, fiind protejată de marii boieri și pusă în dregătorii prin influența acestora. În Moldova, familiile Sturdza, Balș, Ghica-Sulgearoglu și Cantacuzino-Pășcanu aveau propriile „taraful”, în timp ce Roseteștii colaborau cu Bălșeștii, iar Catargii cu Sturdzeștii. În Țara Românească, Ghiculeștii, Filipeștii și Bălăcenii aveau „taraful” lor, în timp ce Brâncovenii, Bălenii și Cantacuzinii formau un singur „taraf”, Văcăreștii pendulând dintr-o parte într-alta în funcție de schimbările la nivelul puterii.

Aceste „taraful” se recompuneau mereu, în virtutea unor noi alianțe, în funcție de succesiunea domnilor fanarioți la tron și de evoluția raporturilor ruso-turce, pentru a obține întâietate politică și controlul asupra administrației. Până la 1821, în Moldova politica boierească a fost dominată de competiția între „taraful” patronat de Grigoraș Sturdza (tatăl lui Mihail Sturdza) și Costache Ghica, respectiv „taraful” bazat pe

alianța între Constantin Balș-Ciuntu și Iordache Roset-Rosnovanu. După „zavera” eteristă (1821), majoritatea boierilor din *protipendadă* s-a refugiat datorită ocupației otomane, „taraful” Sturdzeștilor adunându-se la Cernăuți, iar celălalt, condus de Iordache Roset-Rosnovanu, la Chișinău. O aspră dispută s-a desfășurat pe parcursul domniei lui Ioniță Sandu Sturdza (1822-1828) între aceste „tarafuri” refugiate și cel constituit „ad-hoc” în țară în jurul noului domnitor, din care au făcut parte și „cărvunarii”. După 1827, familiile refugiate s-au întors în țară, constituindu-se mai multe „tarafuri”, în jurul candidaților la domnie: Mihail Sturdza, Constantin Paladi și Constantin Cantacuzino-Pășcanu. În perioada regulamentară, „taraful” favorabil domniei a fost condus de Costache Sturdza (vărul domnitorului), Lupu Balș și Teodor Balș-Frederic, iar „opoziția” avea în frunte doi boierii cu aspirații la domnie: Alexandru Ghica și Nicolae Roset-Rosnovanu.

În Țara Românească, ponderea „tarafurilor” boierimii pământene a fost diminuată, comparativ cu Moldova, de influența boierimii fanariote, a rudelor și apropiaților domnitorilor, care ocupau dregătorii importante, între care cele de mare postelnic și caimacam al Craiovei. În ce privește boierimea pământeană, pot fi observate două conduite distincte. Unele familii, precum Filipeștii, Văcăreștii sau Bibeștii și-au concentrat atenția asupra influenței la Curtea domnească, vizând dregătoria de vel vistiernic și vel vorniciile, constituindu-și „tarafuri” din prieteni și rubedenii pricepute în administrație. În schimb, boieri din *protipendadă* precum Dimitrie Ghica, Grigore Brâncoveanu sau Constantin Bălăceanu preferau să-și consolideze influența asupra boierimii de țară și vizau demnitatea de mare ban ca o confirmare simbolică a prestigiului lor. Dacă rolul acestora a fost mereu important cu prilejul unor acțiuni politice ale „obștii boierilor pământeni”, făcute în numele „țării”, memorii, proteste sau bejanii în Transilvania, influența lor asupra administrației curente era destul de redusă. La 1821, marii boieri munteni au încercat o alianță mai cuprinzătoare (Grigore Brâncoveanu, Grigore Băleanu, Văcăreștii și Ghiculeștii) pentru a rezista presiunii grupului eterist de la București, condus din umbră de consulul rus Alexandru Pini, dar „taraful” care a stat la baza constituirii *Comitetului de obləduire* s-a destrămat, datorită neînțelegerilor privind atitudinea față de Tudor Vladimirescu, dar și datorită competiției pentru domnie. După numirea lui Grigore

Ghica domn al Țării Românești, acesta și-a constituit un „taraf” personal, format din rudele sale, care au împânzit administrația, la care s-a raliat Constantin Bălăceanu, ginerele acestuia, Iordache Golescu și alți boieri, întorși din Transilvania și tentați de dregătoriile oferite. „Taraful” boierilor refugiați la Brașov și Sibiu, avându-i în frunte pe mitropolitul Dionisie Lupu și pe Grigore Brâncoveanu, nu și-a păstrat pentru mult timp unitatea, subminată de ideile reformatoare ale grupului din jurul lui Alecu Villara, cam radicale pentru gustul boierilor mari. În Țara Românească, în disputa pentru domnia regulamentară s-au angajat două „tarafuri” principale, avându-i în frunte pe Ghiculești, respectiv pe Bălăceni, aliați cu Goleștii.

Un alt tip de grup boieresc a fost „frăția”, ale cărui origini sunt legate de reiterarea angajamentului antiotoman al elitelor creștine balcanice, în contextul activării politicii rusești vizând solidaritatea ortodoxă, o dată cu războiul ruso-turc dintre 1769-1774, încheiat cu pacea de la Kuciuk-Kainardji. Acțiunile de recrutare întreprinse de ruși în mediul monastic ortodox, în rândurile boierimii din Principate, ale aristocrației fanariote și negustorimii levantine („grecești”) au dat un imbold necesar pentru constituirea de grupuri conspirative, legate prin jurământ. Strategiile conspirative au fost influențate și de modelul francmasonic (carbonar), iar proiectele politice promovate de aceste grupuri s-au inspirat din ideile iluminismului european, din principiile novatoare ale Revoluției franceze. Caracterul conspirativ al acestor grupuri și resentimentele membrilor lor față de privilegiile membrilor „aristocrației”, numiți *evgheniști* după un termen grecesc (*protipendada* în Principatele române, aristocrația fanariotă și clerul înalt ortodox în cazul grecilor) au favorizat un anumit radicalism politic, deschiderea față de ideile din Occident, fără a fi abandonate cu totul moravurile politice autorizate de tradiție și atașamentul față de modelul tradițional al puterii.

În cazul „frățiilor” din Principate, aceste grupuri pledau pentru restaurarea domniilor pământene și egala îndreptățire a boierimii la dregătorii și locuri în instituțiile principale (divanuri, departamente și isprăvnicii), fără ca proiectele lor de reformă să capete velleități constituționale de factură liberală. Astfel de „frății” au fost: grupul condus de Ioniță Cuza și Manolache Bogdan, din care făcea parte și Iordache Darie Dărmănescu, traducătorul „Tainei francmasonilor” (1783), grupul unor boieri

ținutași moldoveni, rămași anonimi, care, la 1798 și 1804, au protestat împotriva supremației *protipendadei*, răspândind memorii și pamflete prin Iași, la Curtea domnească, Mitropolie și consulatele străine sau grupul format dintr-o parte a boierilor munteni refugiați la Brașov în 1802, incitați de vornicul Costache Ghica, dușman al lui Constantin Filipescu-Vulpe, să protesteze la Petersburg și Paris împotriva „tiraniei” unor membri marcanți ai *protipendadei*.

După 1821, „frăția” a devenit treptat un grup mai bine structurat politic în sens modern, deoarece rolul atașamentului față de un patrimoniu comun de idei a crescut, cu toate că legăturile de familie și fidelitățile tradiționale au rămas importante. Un asemenea grup a fost cel al „cărvunilor” din Moldova, primul care a propus un proiect de „constituție” care conținea idei liberale (1822). Cu toate că grupul „cărvunar” s-a destrămat după plecarea lui Ionică Tăutu la Constantinopol (1824), acest experiment politic de tip nou a avut consecințe pe termen lung. Până la 1848, există o anumită continuitate în activitatea politică protestatară și „conspirativă” a unor grupuri aparținând boierimii de țară, la care s-au raliat câteodată și mari boieri. Pe de altă parte, există o anumită continuitate și în ceea ce privește ideile politice vehiculate de aceste grupuri, care și-au conturat o personalitate politică de tip modern, bazată pe principii (meritul pentru accederea în funcții, responsabilitate administrativă, respectarea legilor introduse de Regulamentul organic, dar și libertatea de exprimare, corectitudinea alegerilor pentru Adunarea obștească etc.) și un tip de solidaritate care excludea vreo colaborare cu puterea politică. Acceptarea unei funcții în administrație (nu și în justiție) sau susținerea candidatului agreeat de domnie în alegeri provocau de cele mai multe ori excluderea „trădătorului” din rândul grupului respectiv. Aceste grupuri au fost primele care, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, și-au asumat denumirea de „partidă națională”, după 1830, fără ca această pretenție să fie întrutotul justificată de realitate.

În Moldova, aceste „frății” i-au avut mai mereu printre componenți pe boieri din familiile Cuza, Vârnav, Miclescu, Sion și Râșcanu. Protestele permanente ale acestor boieri mereu nemulțumiți au luat periodic forma unor „conspirații”, care aveau un program și un plan de acțiune (1828, 1839, 1847). În Țara Românească, „frăția” a avut o „istorie” oarecum diferită, inițiatorii acestor „legăminte” politice fiind

personalități din rândul marilor boieri (Ion Cămpineanu) sau intelectuali care s-au remarcat printr-o prodigioasă activitate culturală (Ion Heliade Rădulescu). Constituite inițial ca forme de solidaritate pentru sprijinirea activității culturale și, în secret, pentru a submina autoritatea *protipendadei* muntene, aceste „frății” au evoluat rapid după 1838 în organizații secrete de tip modern, inspirate de modelul masonic. Fără a fi întrutotul grupuri politice de factură modernă, aceste „frății” au jucat un rol important în geneza unei noi culturi politice, moderne, a unui nou mod de a „face politică”, în care cuvântul rostit sau scris și programul politic au luat locul vechilor strategii politice boierești.

IV. Boierimea din Principate până la jumătatea secolului al XIX-lea. Orizont cultural.

Boierul luminat. De la „cărturar” la „intelectual”. Pentru a înțelege contextul constituirii culturii române moderne și contribuția sa la geneza unui nou tip de viață publică în Principatele române, distincția folosită în mod curent între „cultura elitelor” și „cultura populară” nu are aceeași relevanță ca în Occident. În schimb, pentru problema tranziției de la „cărturar” la „intelectual”, raportul dintre „cultura scrisă” (filosofie, istorie, literatură) și „cultura publică”, cu trimitere la semnificația actului cultural și la constituirea unui „public de cultură” în Principate, conturează contextul în care a apărut „intelectualul” în societatea românească, adică acel membru al elitei definit prin competențele sale culturale, prin capitalul său de cunoaștere.

La începutul secolului al XIX-lea, în Principatele române existau câteva mari biblioteci particulare (Iordache Roset-Rosnovanu, Iancu Balș, Smaranda Balș, Costache Conachi, Grigore Brâncoveanu, Iordache Golescu etc.), conținând o gamă variată de opere franțuzești, în original sau în traduceri grecești, mai mulți boieri cărturari traduceau filosofie, dramaturgie sau poezie franceză, iar boierimea, în genere, se putea exprima „într-o franțuzească tolerabilă”. Reluarea contactelor culturale cu Occidentul, prestigiul „civilizației” europene și aspirația „iluminării” au constituit motivații esențiale pentru o schimbare a atitudinii față de cultură și educație și pentru geneza intelectualului modern.

Cu toate acestea, în absența unei „culturi publice”, bazată pe instituții moderne de educație și o piață a cărții, posibilitatea „intelectualului” de a acumula prestigiu în societate, de a accede în rândul elitei este simțitor redusă. Domnia fanariotă a acționat sporadic și incoerent în această privință, din lipsa resurselor și datorită opoziției profesorilor și clerului grec din Principate față de învățământul în limba română. Inițiativele unor boieri cărturari privind educația publică, angajând loialități de factură tradițională și lipsite de sprijinul unei politici coerente a statului, au fost condamnate la un impact limitat, insuficient pentru structurarea unui „public de cultură”. La începutul secolului al XIX-lea, s-au înmulțit cazurile în care unii mari boieri înființau școli pe moșiile lor, pentru copiii boiernașilor, slugilor și țăranilor. Spre exemplu, în Moldova, vornicul Alecu Callimachi se hotărâ, prin 1820, să deschidă la Slobozia (ținutul Tutova) „o școală de triizăci ucenici, ca să învețe [...] fără nici o plată”. La fel proceda și vornicul Șerban Costache Negel, care, urmând exemplul fratelui său, mitropolitul Veniamin Costache, înființă o „școală obștească de învățătură” la Fălciu (Cârligătura). Motivația unui asemenea gest rămânea însă personală, reflectând, eventual, opțiunile unui grup restrâns de boieri și clerici luminați. De altfel, boierii priveau cu destulă reticență învățământul public din țară, fie din motive de statut social, fie „zicând pentru fii lor că doar n-au să-i facă dascăli”.

Marele boier pământean de la începutul secolului al XIX-lea avea un mare respect pentru educație, dar îi atribuia o utilitate mai mult morală decât cognitivă; era fascinat de literatura străină și manierele *a la française*, dar actorii, plasticienii și muzicienii, chiar profesorii, în ansamblu, „erau considerați ca formând o clasă de oameni ce nu meritau a se amesteca sau a face parte din *eghemonia* boierească”. Cu toate că odraslele protipendadei beneficiau în particular de învățăturile unor profesori aduși, cu destule cheltuieli, de la Paris sau Viena, considerația față de educatori era destul de redusă și strict determinată de diferența de statut social. Nici profesorii și dascălii de școală nu aveau un prestigiu corespunzător cunoștințelor deținute, prioritară fiind poziția socială, cu excepția câtorva profesori de la Academia domnească, protejați de domnii fanarioți.

Pe de altă parte, în pofida anumitor schimbări de atitudine, localizate sporadic la domnii fanarioți, textul, cultura laică scrisă, în plină expansiune în secolul al XVIII-

lea, au rămas legate de exercițiul intelectual individual, fără a beneficia de audiență publică, de o „piață a cărții”. Cărțile și manuscrisele laice (filosofie, istorie, literatură) circulau cu precădere în spațiul restrâns al „casei boierești”, lectura fiind accesibilă doar rudelor și prietenilor, așa cum o dovedesc însemnările marginale, un obicei al epocii, care arată, în schimb, marea circulație a cărții religioase. Datorită statutului pe care-l avea actul cultural, producția cărțurilor epocii, Alecu Beldiman, Matei Millo, Costache Conachi, Nicolae Dimachi, Vasile Pogor, Iordache Balș-Bălșucă, Văcăreștii, Iordache Golescu sau Grigore Brâncoveanu, traduceri sau creații originale, nu a putut depăși postura unei „literaturi de sertar”, fiind lecturată de cei câțiva „confrați” sau deținători de biblioteci. Aceștia își trimiteau cărțile sau manuscrisele unii altora și făceau însemnări marginale, obicei care permite formularea unor concluzii privind statutul actului cultural, în primul rând al lecturii, în societatea românească.

Din conținutul însemnărilor marginale și al *Predoslaviilor* (introduceri la cărți) epocii rezultă că opera era adresată unui auditoriu specific, care obișnuia să dezbată anumite idei, să emită judecăți critice, exprimate în corespondența privată și cu prilejul întâlnirilor particulare. Nefiind publice, funcția socială a acestor discuții era anihilată și ele nu puteau contribui la formarea unui public de cultură, avizat și cu exercițiul polemic de idei. Pe de altă parte, creșterea cantitativă a numărului de cititori, principalul argument al adepților tezei privind apariția unui public de cultură încă din secolul al XVIII-lea, nu este suficientă pentru existența culturii publice, în absența unei piețe a cărților și ideilor. Cultura nu era percepută de „cărțurarul” epocii ca un element de acumulare a prestigiului în societate, dintr-un deficit de mentalitate modernă, ci „numai pentru o zăbavă,/ Iar nu că am pus în gând, să și arăt vreo ispravă/ Căci slăbiciunea-mi cunosc, cum și a minței puteri/ Nu-ți fâgăduiesc să-și dau, lucru vrednic de vederi”.

Din aceste motive, în Principate nu exista încă o intelighenție, delimitată de boierime prin identitate socială, interese, loialități și forme de comunicare specifice, ci o pleiadă de boieri și clerici cărțurari. Domnia s-a limitat să patroneze actul cultural, oferind danii și scutiri fiscale, dar era lipsită de o politică culturală în sens modern, care să stimuleze formarea unui public de cultură și prin care, eventual, să-și legitimeze poziția dominantă. În această perioadă de început, cultura modernă a

cunoscut progrese incontestabile, datorită contactului cu ideile, cărțile și oamenii civilizației apusene, dar și producțiilor autohtone de gen (poezii, proză sau dramaturgie), multe dintre ele inovatoare ca limbaj cultural. Totuși, suprafața publică, în sens modern, a culturii din Principate era încă lipsită de consistență, iar cei care ar putea fi numiți „intelectuali” sunt în primul rând profesorii și literații grecii stabiliți la Iași și București, prin îngăduința și sub protecția domnilor fanarioți.

BIBLIOGRAFIE

1. Bacalbașa, C-tin, *Bucureștii de altădată*, vol. I-IV, București, 1987-1996.
2. Botez, C-tin, *Cu Iașii mână în mână*, vol. I-II, Iași, 1996.
3. Călinescu, George, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1993.
4. Djuvara, Neagu, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, București, 1995.
5. Eliade, Pompiliu, *Influența franceză asupra spiritului public în România*, București, 2001.
6. *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, coordonator Mihai Dim. Sturdza, București, Ed. Simetria, 2004
7. Georgescu, Vlad, *Ideile politice și iluminismul în Principatele române (1750-1831)*, București, 1972.
8. Hagi-Moscu, Emanoil, *București. Amintirile unui oraș*, București, 1995.
9. Ionescu-Gion, G. I., *Istoria Bucureștilor*, București, 1998.
10. Lazăr Marius, *Structuri sociale și modernizare în societatea românească în a doua jumătate a secolului XIX*, în „Xenopoliana”, tom VI, 1998, nr. 1-2.
11. Lecca, Octav-George, *Famiile boierești române – istorie și genealogie*, București, 2000.
12. Lovinescu, Eugen, *Istoria civilizației române moderne*, București, 1997.
13. Platon, Al. Fl., *Geneza burgheziei române. Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997.

14. Platon Gh., Platon, Al. Fl., *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea*, București, 1995.
15. Rădulescu, Mihai-Sorin, *Elita liberală românească (1866-1900)*, București, 1998.
16. *Recrutarea elitelor în Europa*, coord. Ezra Suleiman și Henri Mendras, Timișoara, 2001.
17. Rosetti, Radu, *Originea și transformările clasei stăpânitoare din Moldova*, în AARMSI, tom XXIX.
18. Idem, *Amintiri*, I, *Ce-am auzit de la alții*, ediție îngrijită și prefață de Mircea Anghelescu, București, Editura Fundației Culturale Române, 1996.
19. Idem, *Scrieri*, ediție îngrijită de Cătălina Poleacov, prefață și note de Mircea Anghelescu, București, Ed. Minerva, 1980.
20. Rosetti, R. Radu, *Familia Rosetti*, vol. I, București, 1938.
21. Sion, Costandin, *Arhondologia Moldovei*, București, Ed. Minerva, 1973.
22. Sion, G., *Suvenire contimpurane*, București, Tipografia Academiei Române, 1888.
23. Tăutu, Ionică, *Scrieri social-politice*, cuvânt înainte, studiu introductiv, note de Emil Vârtosu, București, Ed. Științifică, 1974.
24. Ungureanu, Gh., *Familia Sion. Studiu și documente*, Iași, 1936.
25. Ungureanu, Mihai Răzvan, *Moldova: oameni și moravuri la început de veac XIX*, în „Secolul XX”, nr. 10-12, 1999.
26. Vatamanu Nicolae, *Istorie bucureșteană*, București, 1973.
27. Idem, *Odinioară în București*, București, 1975.
28. Zeletin Ștefan, *Burghezia română*, București, 1991.